

Kosek, Pavel

Vývoj české ortografie

In: Kosek, Pavel. *Historická mluvnice češtiny - překlenovací seminář*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2014, pp. 12-24

ISBN 978-80-210-6974-9; ISBN 978-80-210-6977-0 (online : Mobipocket)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/131106>

Access Date: 24. 03. 2025

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

VÝVOJ ČESKÉ ORTOGRAFIE

Nejstarším písmem užívaným u praslovanských předků na našem území byla s největší pravděpodobností **latinka**. Ta ovšem sloužila misionářům k písemné fixaci latiny – zpočátku jediného psaného (spisovného) jazyka na našem území. Jazyk domácího slovanského obyvatelstva – západní dialekt psl. – se uplatňoval pouze v mluvené komunikaci. Snad jen příležitostně misionáři užívali latinky k zaznamenání praslovanštiny, a to v textech, které měly instrumentální povahu, např. potřebovali-li si pisatel něco poznamenat, když se nemohl spolehnout na svou paměť; předpokládá se, že takto mohly být zapsány některé základní modlitby či zpovědní formule – tuto domněnku podporuje existence podobných textů na úsvitu dějin jiných slovanských jazyků (např. tzv. *Frízinské zlomky*). V žádném případě zde nemůžeme hovořit o slovanském písemnictví pěstovaném latinkou.

První slovanskou pravopisnou soustavou na našem území byla s největší pravděpodobností **hlaholice**. Byla vytvořena (863?) Konstantinem Filozofem jako pravopisný systém staroslověnštiny, umělého slovanského liturgického jazyka vzniknuvšího na bázi jihoslovanského dialektu praslovanštiny (autorem byl rovněž Konstantin). Hlaholice tedy podobně jako latinka představovala kulturní import a nesloužila k zaznamenání mluveného jazyka domácího slovanského obyvatelstva. Na rozdíl od latiny však byla stsl., zapisovaná hlaholicí, domácímu jazyku velmi blízká.

Další pravopisnou soustavou stsl. byla **cyrilice**, která vznikla patrně koncem 9. stol. v Bulharské říši cara Symeona (předpokládanými autory jsou Kliment Ochridský nebo Konstantin Prěslavský/Presbyter). Do českého prostředí (resp. oblasti přemyslovských Čech) byla cyrilice zřejmě opět importována (patrně v 11. století), a to právě z oblasti bulharské. Po zákazu slovanské liturgie v Sázavském klášteře Břetislavem II. se slovanské písmo přestalo na našem území užívat (jeho dvěma přímými doklady jsou *Kyjevské listy* a *Pražské hlaholské zlomky*). Zvláštní kapitolu představuje renesance hlaholice za Karla IV., který přivedl do Emauzského kláštera (1346) chorvatské mnichy (tzv. glagoláše), kteří pro svou církevní slovanštinu používali hranatou hlaholici. Hlaholici byl v prostředí Emauzského kláštera pořízen staročeský překlad bible a *Comestora*. Užívání hlaholice zřejmě inspirovalo autora české pravopisné diakritické reformy.

Po násilném ukončení staroslověnského písemnictví na našem území se na dlouhou dobu jediným spisovným (psaným) jazykem stala latina. Čeština se do začátku 13. století objevovala jen ojediněle především v latinských textech (v bohemikách, glosách a připiscích). K záznamu takových českých slov či později vět se užívalo písmen latinské abecedy.⁹

⁹ Jsou známy i jiné – exotické – jazyky a jejich písemné soustavy, které reflektují česká slova: zejména jde o spisy hebrejských vzdělanců působících na našem území anebo o zprávy arabských kupců, kteří cestovali územím přemyslovských Čech. Česká slova jsou v takových textech tedy zaznamenána hebrejským nebo arabským písmem.

Vzhledem k tomu, že latinská abeceda nedisponuje grafémy, které by odpovídaly specifickým českým (pračeským či staročeským) fonémům, bylo to řešení značně nedokonalé a nevyhovující (středověká latinská abeceda obsahovala 22 až 25 písmen). Takový nedokonalý způsob zápisu nejstarších českých slov se tradičně (a ne zcela správně) nazývá **primitivní** nebo **jednoduchý pravopis**. Termín primitivní pravopis není přesný proto, že se tento způsob zápisu vlastně závaznými pravopisnými pravidly neřídí. Bez „systému a ustrojení“ jsou zaznamenávány pračeské/staročeské fonémy latinskými písmeny; často jedno písmeno označuje několik fonémů, nebo naopak několik písmen označuje jeden foném: <homutne> chomútné (poplatek z koní); <Zazoa> Sázava.

To je pochopitelně velká překážka správnému porozumění takových zápisů: známý je např. zápis *Cas*, který může znamenat „Čaš, Kaz', Kas, Kaš, Čas“ (přejato z Pleskalová 1999: 169).

Primitivním pravopisem byla např. napsána nejstarší doložená česká věta – přípis v zakládací listině litoměřické kapituly z poč. 13. století:

Transliterace

Paul dal gest ploscouicih zemu Wlah dal gest dolaf zemu bogu i fuiatemu sčepanu se duema dušnicoma bogucea a sedlatu

Transkripce

*Pavel dal jest Ploškovicích zem'ú, Vlach dal jest Dolás zem'ú bogu i sv'atému Ščepánu se dvěma dušnikoma, Bogučēja a Sedlatu.*¹⁰

Povšimněme si, že se v uvedeném zápise neoznačovala kvantita, tupé sykavky nebyly odlišeny od ostrých apod. Na závalu bylo také to, že latinské grafémy byly homonymní, resp. že mohly označovat více fonémů. Např. grafém <c> slouží k označení tří fonémů:

1. [č] ...*sčepanu* [Ščepánu];
2. [c] ...*ploscouicih* [Ploškovicích];
3. [k] ...*Dušnicoma* [dušnikoma].

Během 13. století se s rozvojem českého písemnictví postupně pro specifické české fonémy, pro něž nemá latina zvláštní grafémy, začínají užívat spřežky, tzn. kombinace dvou (digraf), popř. tří (trigraf) či zcela výjimečně čtyř (tetragraf) latinských písmen. Např. pro záznam [š] slouží kombinace dvou <s>: *naſſe* [naše] nebo pro zápis [ř] kombinace <rs>: *przychodis* [přichodíš]. První digrafy se objevují již v 11. století ve vlastních

¹⁰ Pro tento způsob zápisu je příznačné, že v jednotlivostech umožňuje odlišné interpretace: *Ploškovicích* by bylo možno transkribovat jako *Ploškovicích*, jména obou sedláků by kromě akuzativu *Bogučēja a Sedlatu* bylo možno chápat jako instrumentál (pak by bylo nutné opravit koncovku prvního jména *Bogučějů a Sedlatů*).

jménech a od konce 12. století výrazně přibývají (Pleskalová 2001: 14). Obvykle se k nim uchýlovali písaři neznalí češtiny (pomáhali si tak se záznamem jim neznámých osob a míst – *ibid.*). Užívání digrafů však nebylo pravidlem a v památkách ze 13. století můžeme pozorovat jen jejich částečné rozšíření: některé fonémy byly sice označovány pomocí spřežek, avšak některé ještě oním jednoduchým (primitivním) způsobem, jako v jedné z nejstarších doložených českých duchovních skladeb *Slovo do světa stvořenie* z konce 13. století:

Transliterace

louo dozveta ztworene. vboftui zhowano ief pro euino zreffenie na zuet pozlano. Devcie dreue porozenie iest zveftouano. Zdauidoua pocolenie bofski wzchouano.

Transkripce

[S]lovo do světa stvořenie v božství schováno, jež pro Evino shřešenie na svět posláno.	Dievcě dřeve porozenie jest zveřtováno, z Davidova pokolenie božsky vzchováno.
--	---

Skladba je napsána in continuo (tj. verše jsou psány na řádku za sebou, nikoli pod sebou), scházejí mezery mezi slovy, neoznačuje se vokální kvantita, v zápisu jsou užity tři grafémy pro [v]: <w> – <v> – <u>, kolísá značení [s] – [š] – [z] – [ž], neoznačuje se [ř], nevyrovnaný je záznam [e] – [é] – [ě] – [ie] (*ztworene* X *zreffenie*)

Na začátku 14. století se objevil první český pravopisný systém, tzv. **starší spřežkový pravopis**, kterým byly napsány (opsány) nejstarší dochované staročeské legendy a části Alexandreidy. Jeho typickým znakem bylo důsledné rozlišování ostrých a tupých sykavek:

[s] jako <zz>	[ž] jako <s>	[j] jako <g>, <y>
[š] jako <ff>	[c] jako <cz>	[ř] jako <rs>
[z] jako <z>	[č] jako <chz>	[k] jako <c>, někdy <k>
		[v] jako <w>

Jen ojediněle byla označována kvantita, zpravidla spřežkově (např. tím, že se jedna vokální litera napsala nad druhou ve formě „horního indexu“: *wrabíě*). Důsledně se v tomto systému označovaly slabikotvorné likvidy s průvodním vokálem *yr, yl nepo-ffkwyrnyl, mylchziu*.

Zlomek legendy o Panně Marii, 39 – 43 (přejato z Cejnor 1964):

Transliterace

*Mezi tȳem wezrsieczĩ wzhoru
Vzrsie w hruŃczĩe hnyezdo wrabiẽ
A hayczie gho zzedi wabiẽ
Wrabata ana krsichziecze
Wzdwihaġiu zzie z hnyezda chtȳecze.¹¹*

Transkripce

*Mezi tiem vezřieci vzhóru,
uzřẽ v hruščẽ hniezdo vrabie,
a hájčẽ jho sedĩ, vábě
vrabata, ana křičiece
vzdviġajú sě, z hniezda chtiece.*

Starší spřežkový pravopis nebyl užíván obecně, zdá se, že byl dílem jedince či že byl omezen na jednu písařskou dílnu (užívat se přestal velmi záhy na konci první třetiny 14. století). V ostatních písemnostech 1. poloviny 14. stol. nebyl použit, naopak byly sepsány oním výše zmíněným neustáleným a ne plně spřežkovým způsobem.

Během 14. století se v důsledku ustalování asimilace znělosti, kdy bylo důležitější odlišit sykavky neznělé od znělých než sykavky tupé od ostrých, postupně vyvíjel **mladší spřežkový pravopis**. Definitivně se mladší spřežkový pravopis konstitoval až na počátku 15. století, a i tak byl mnohem méně důsledný než starší spřežkový pravopis, neboť se vyznačoval poměrně vysokým stupněm variability (bylo by proto možné pochybovat, zdali to vůbec byl jednotný prapopisný systém). Příklady zápisu některých fonémů:

[s] jako <s>, <ſ>	[ř] jako <rf>, <rs>, <rz>
[š] jako <ſſ>, ale také jako <s>, <ſ>	[v] jako <w>, ale také <uu> nebo <u>
[z] jako <z>	[u-] na počátku slova odpovídalo <v>
[ž] jako <zz>, ale také jako <z>	[j] se obvykle značilo pomocí <g>, <y> nebo <i>
[c] jako <cz>, ale také jako <c>	[ě] jako <ye>, <ie>
[č] jako <czz>	[ě] nebo [ie] jako <ye>, <ie> či <ije>

Podobně jako ve starším spřežkovém pravopise se jen sporadicky označovala kvantita, a to pomocí spřežek: <ſwee> *své*, <comaar> *komár*. Mladší spřežkový pravopis byl poměrně hojně rozšířen, dokonce byl pravopisným systémem prvních tisků. Český diakritický pravopis byl přijat zčásti do polštiny. Příklad mladšího spřežkového pravopisu ilustruje následující příklad:

Bible drážďanská (konec 14. století) L 6, 41 – 42 (přejato z Kyas 1981):

Transliterace

Czemu widyŃſſ fuk w uocie bratra ſweho, a brzewna, geŃſto geŃt w twem ocie, neŃnab-

¹¹ Interpunkce je v tomto transliterovaném úryvku nepůvodní.

dyeff? A kterak muozeff rzeci bratru fwemu: „Bratrze, ponechay, ath wywrhu fuk z tweho oka, a sam w fwem ocie brzewna newidyff? Licomiernycze!”¹²

Transkripce

Čemu vidíš suk v uocě bratra svého, a břevna, ješto jest v tvém ocě, nesnábdieš? A kterak muožeš říci bratru svému: „Bratře, ponechaj, ať vyvrhu suk z tvého oka, a sám v svém ocě břevna nevidíš? Licoměrníče!”

Na počátku 15. století vznikl návrh zásadní reformy českého pravopisu, jenž byl představen v traktátu *Orthographia bohémica* (Pravopis český). Traktát vznikl anonymně někdy kolem roku 1411, tradičně bývá prisuzován M. Janu Husovi. Kromě velmi pronikavého rozboru zvukové, artikulační a kombinatorní stránky hlásek staré češtiny přinesl nové řešení jejich grafiky. Na rozdíl od spřežkového pravopisu navrhl pro označení staročeských fonémů, jež neměly odpovídající latinská písmena, použít latinské písmeno rozšířené o rozlišovací (**diakritické**) znaménko. V traktátu byly uvedeny dva typy rozlišovacích znamének (tento způsob se ovšem příležitostně objevoval i dříve):

a) Znaménko pro označení měkkosti *punctus rotundus*, tj. tečka.¹³ Později se z něj v češtině vyvinul háček: <č>, <d’>, <ň> apod. Jediný případ, kdy tečka v diakritickém pravopise označuje tvrdou souhlásku, je tvrdé [t] označované jako <í>. Ve 2. pol. 16. stol. se tečka (háček) začala užívat k odlišení písmena <g> označujícího [g] od písmena <g> označujícího [j]: <grunt> / <ğrunt> ,grunt‘ X <gako> ,jako‘.

b) Znaménko pro označení délky *gracilis virgula*, tj. čárka; užívala se pro označení kvantity.¹⁴

Pravopis český, kolem roku 1411 (přejato z Havránek - Hrabák - Daňhelka et al. 1964: 521):

Transliterace

*Otče náš, genž gfi na nebefiech, poswiew sie gmie tvé, prid’ králowstvie tvé, bud’ wuole twá iako w nebi y w zemi. Chléb náš wezdajší day nám dnes.*¹⁵

Transkripce

Otče náš, jenž jsi na nebesiech, posvěť se jmě tvé, přid’ královstvie tvé, bud’ wuole tvá jako v nebi i v zemi. Chléb náš vezdajší daj nám dnes.

12 Interpunkce je v tomto transliterovaném úryvku nepůvodní.

13 Teprve v mladší době (tj. nikoli v tomto traktátu) se pro toto znaménko objevuje termín *nábodeníčko krátké*.

14 Teprve v mladší době (tj. nikoli v tomto traktátu) se pro toto znaménko objevuje termín *nábodeníčko dluhé*.

15 Také zde je interpunkce transliterovaného úryvku nepůvodní.

Ačkoli diakritický pravopis znamenal výrazný pokrok ve vývoji českého pravopisu, pravopis spřežkový hned nenahradil. Naopak oba systémy existovaly vedle sebe, ba se v řadě písařských dílen vzájemně proplétaly a užívaly hybridním způsobem:

Porok Koruny české (přejato z Porák 1979: 184)

Transliterace

*Já, Koruna owdowielá Čzešké zemie, ofiřelá. Obřicená giž žalosti, Hanbú, škodú y pakofti, Rozmlúwať chci tedy f wámi.*¹⁶

Transkripce

*Já, Koruna ovdovělá
České země, osiřelá.
obřicená již žalostí,
hanbú, škodú i pakostí,
rozmlúvať chci tedy s vámi.*

Celé období 15. a 1. pol. 16. stol. se vyznačovalo vzájemným prolínáním pravopisu diakritického a spřežkového, který navíc dramatisovalo přejímání hláskových změn, jež se sice rychle prosazovaly v jazyce mluveném, ale do jazyka psaného pronikaly jen pozvolna. J. Porák (1983) např. vyčíslil, že slovo *odepřítí* mohlo být v 16. stol. zapsáno 20 způsoby:

odeprzieti odepržieti odepřieti odeprziji odeprzji odepřjti
odeprzijeti odepržijeti odepřijeti odeprziti odepržjti odeprzjtj...

Tato pravopisná nejednotnost byla na závalu v éře knihtisku. Pokus o sjednocení pravopisného úzu češtiny doby střední vyšel z prostředí jednoty bratrské a byl publikován v první gramatice češtiny, vydané roku 1533 v Náměšti nad Oslavou (a proto zvané náměštská mluvnice). V poněkud modifikované formě, v níž byly zohledněny některé úpravy J. Blahoslava, byl tento systém užít v *Bibli kralické*. Vyspělá jazyková úroveň tohoto biblického překladu, který se stal vzorem jazykové správnosti, způsobila, že se v tiskařském úzu začal šířit její pravopisný systém, zvaný moderní historickou bohemistikou poněkud nepřesně **bratrský pravopis**. Tento pravopisný systém se v zásadě užíval až do 90. let 18. století.

Bratrský pravopis byl svou povahou kompromisní (hybridní) – obsahoval jak prvky pravopisu diakritického, např. označování kvantity vokálů pomocí čárky nebo měkčnosti pomocí háčku (<ž>, <č>, <ď>, <ř> apod.), tak také prvky pravopisu spřežkového, např. [š] se označovalo jako <ṣ̌>. Kromě toho se vyznačoval těmito grafémy: [ou] se

¹⁶ Také zde je interpunkce transliterovaného úryvku nepůvodní.

psalo jako <au>, [j] se označovalo jako <g>, zřídka <y>, [v] jako <w>, náslovné [u-] jako <v->, po <c>, <z>, <s> se psalo vždy tvrdé <y> / <ẏ>, dlouhé [í] se označovalo pomocí <j>, v tištěných památkách vysokého stylu se obvykle rozlišovalo <l> – <ł>.

Bible kralická, L 6, 41 – 42 (přejato z Porák 1979)

Transliterace

Což pak widjš mrwu w oku bratra fwého, a břewna, kteréž geft w twém wlaſtním oku neznamenáš? Anebo kterak můžeš řjcy bratru fwému: „Bratře, nechať wywrhu z oka twého, jám w oku fwém břewna nevida? Pokrytče...“¹⁷

Transkripce

Což pak vidíš mrwu v oku bratra svého, a břevna, kteréž jest v tvém vlastním oku neznamenáš? Anebo kterak můžeš říci bratru svému: „Bratře, nechať vyvrhu z oka tvého, sám v oku svém břevna nevida? Pokrytče...“

Tento pravopisný systém se vyznačuje – v porovnání s novočeským pravopisným systémem – vyšší mírou variability, pro niž jsou charakteristické tyto projevy:

1. některé fonémy anebo jejich kombinace mohou být zaznamenány vícero způsoby ([s] např. pomocí <s>, <ſ>, [š] jako <ſs>, <ff>, <š>, [j] jako <g>, <y>, <i>),
2. dodržování některých pravidel není nutné, popř. v jistých oblastech dochází k neutralizaci pravidel (to se týká např. absence diakritiky u velkých písmen),
3. dodržování některých pravidel kolísá v souvislosti se změnami fonologického systému (např. kolísání kvantity, distribuce <l> – <ł> apod.).

Na závaznost pravidel má také vliv mentalita uživatelů „spisovného“ jazyka barokního období – v jejich dodržování je zřejmá jistá dobová benevolence a vyšší míra tolerance kolísání.

Termín bratrský pravopis je nutno chápat jako svého druhu metaforu. Nelze ho totiž považovat za homogenní systém užívaný všemi uživateli psaného jazyka ve všech sférách stejně. Od 16. století lze hovořit o dvou pravopisných úzích:

1. písařském (držícím se původně nejednotného úzu spřežkově-diakritického);
2. tiskařském (klonícím se spíše k pravopisné tradici bratrské).

Ad 1. V písařském úzu se v písemnostech vzdělaných uživatelů jazyka či v písemnostech určených širšímu okruhu adresátů dodržuje norma bratrského pravopisu. J. Porák (1983) a M. Čejka (1999) rozdělují texty a v nich užitý pravopisný systém na:

- a) texty „pro foro interno“, které drží starší tradici spřežkového pravopisu;
- b) texty „pro foro externo“, které se kloní k bratrskému pravopisu.

¹⁷ Také zde je interpunkce transliterovaného úryvku nepůvodní.

Ad 2. Také tiskařský úzus realizuje bratrskou tradici s jistými komplikacemi. Tisky nižšího stylu rezignují na dodržování některých specifických pravidel či uchování jistých specifických liter, které se ustálily bratrských tiscích (zejména <ĝ> / <ğ> nebo <ł>); naopak v památkách vysokého stylu tohoto období (zejména *Bibli svatováclavské*) je bratrský pravopis dodržován pečlivě.

V průběhu českého národního obrození byl pravopis podroben celé řadě reformem, popř. úprav, na jejichž základě se vyvinul **pravopis moderní spisovné češtiny**. Tento proces byl hned od počátku provázen velkými polemikami, různicemi a nevraživostmi mezi našimi obrozenci (zejména je nechvalně známý spor jotistů a ypsilonistů). Motivací zuřivých pravopisných bojů byla skutečnost, že spisovný jazyk byl v počátcích národního obrození realizován pouze psanou formou, a tak byla pravopisu přikládána mimořádná závažnost. Změnami pravopisného úzu se také rychle ztrácela grafická kontinuita se staršími památkami. Hned první úprava, tzv. analogická, pochází od J. Dobrovského (definitivně se prosadila r. 1819), který navrhl psát po <s>, <z> tvrdé <y> nebo měkké <i> podle analogie: tzn. nom. pl. *kosi* jako *páni*, ak. a instr. pl. *kosy* jako *pány*, po *c* navrhl psát měkké *i* vždy (právě podle přijetí nebo odmítnutí této reformy se čeští obrozenci rozdělili na již jmenované ypsilonisty a jotisty). V tomto období bylo také zrušeno lišení tvrdého [t] a středového [l] a psaní [u-] na počátku slova jako <v->. Roku 1842 byla provedena tzv. oprava pravopisu skladná (autorem byl P. J. Šafařík), která spočívala v tom, že pro označení [j] se místo starého záznamu pomocí <g>, <y> začalo užívat písmene <j>, pro [g] písmene <g> místo <ğ> a pro označení měkkého dlouhého [i:] se začalo užívat <í> s čárkou. Poslední úpravou českého pravopisu (prosazovanou V. Hankou a J. Frantou Šumavským), proběhnuvší v letech 1849–1850, bylo nahrazení <w> jednoduchým <v> pro označení [v] a nahrazení tradiční grafické podoby diftongu <au> výslovnosti bližší formou <ou>. V období pravopisných úprav bylo také postupně nahrazeno novogotické písmo latinkou.

Ačkoli v zásadních rysech se český pravopis, tak jak ho známe, ustálil v průběhu 1. poloviny 19. století, v některých oblastech, jako jsou např. označování kvantity, psaní slov cizího původu, hranice slov, malá a velká písmena apod., se objevovaly rozdíly. První všeobecně závazná pravopisná pravidla, která se snažila pravopis sjednotit ve všech oblastech, vyšla až v roce 1902 pod názvem *Pravidla hledící k českému pravopisu a tvarosloví* (autorem byl J. Gebauer). V průběhu 20. století byla pravidla českého pravopisu podrobena několika drobným revizím, které se (zbytečně) pateticky nazývají reformami: byla to pravidla z let 1913, 1941, 1957 a naposledy 1993. Změny se obvykle týkaly psaní malých a velkých písmen, slov cizího původu či označování délky samohlásek. Jako jediný větší zásah do pravopisných principů můžeme chápat zjednodušení psaní předložek *s* a *z* v pravidlech z roku 1957 (původní významové kritérium bylo nahrazeno kritériem formálním – a to pádovou vazbou). Všechny změny (svou povahou kosmetické) byly provázeny bouřlivými polemikami.

INTERPUNKCE

Užívání interpunkce k nám pronikalo společně s celou západoevropskou kulturou a civilizací. Vývoj této oblasti českého pravopisu stejně jako jiných oblastí vývoje českého písemnictví reagoval (zpravidla s jistým zpožděním) na inovace šířící se v latinsky psaném kulturním okruhu. I když lze v evropské kultuře počátky interpunkce obecně klást do antiky, interpunkční systém se ustálil až během středověku a raného novověku. Během tohoto období se postupně vytvořilo systémů několik, a to v závislosti na časovém období, kulturních oblastech a zejména typech textů (lišila se např. interpunkce textů ze 14. stol. od interpunkce textů konce 16. stol., interpunkce insulární od interpunkce karolinské nebo interpunkce textů právních od interpunkce liturgických kodexů).¹⁸ Obecně lze říci, že interpunkce zohledňovala dva spolu související faktory 1. mluvenou realizaci textu (především tedy její členění prostřednictvím pauz), 2. syntaktickou stavbou věty a souvětí. Kromě konkrétních textů svědčí o vlivu jmenovaných faktorů středověké rétoriky, které navazující na antickou tradici členily větu (resp. periodu) do tří řádů podle sémanticko-syntaktických kritérií:¹⁹

1. jednotkou nejvyššího řádu je perioda – vnitřně strukturovaný a sémanticky uzavřený celek, který tvoří úplnou myšlenku (obvykle se termínem perioda míní souvětí);
2. jednotkou středního řádu je colón (nebo také membrum) – syntakticky relativně samostatný člen periody, který je významově a také syntakticky uzavřený (perioda je tvořena několika coly);
3. jednotkou nejnižšího řádu je comma (nebo incisum) – úsek (/y) tvořící cola, nejmenší jednotka věty, která má status syntakticky nesamostatného větného prvku na úrovni větné fráze / větného konstituentu (v nové češtině je termín comma ekvivalentní s termínem promluvový úsek).

Takto sémanticky a syntakticky definované jednotky jsou v mluvené řeči signalizovány:

1. koncovými pauzami (perioda, colón),
2. nekoncovými pauzami (colón²⁰, comma).

Právě s těmito pauzami má být kladení interpunkčních znamének asociováno. V tom se však ukrývají nesnáze:

1. Pauzy je někdy obtížné od sebe odlišit.

¹⁸ Poučení o vývoji interpunkce v kulturních prostředí západní Evropy podává Parkes (1992).

¹⁹ Uvedený zjednodušený výklad vychází z moderní české edice *Etymologií* Isidora ze Sevilly (v překladu D. Korta - Isidor ze Sevilly 2000).

²⁰ Jak patrně, status cola je problematický, protože je spjatý jak s koncovými, tak nekoncovými pauzami.

2. Syntaktické hranice jsou signalizovány pauzami, pauzy jsou indikovány interpunkcí. Takže interpunkce se vztahuje jak ke zvukové realizaci věty, tak také k jejímu syntaktickému členění.

Jak již bylo řečeno výše, vývoj interpunkce se realizoval ve středověku velmi bouřlivě a diferencovaně, lišil se nejen podle jednotlivých období a kulturních sfér, ale také podle jednotlivých žánrů (srov. již jmenované dílo Parkese 1992).

I. K organizaci textu se od antiky rozvíjely specifické (písařské) značky (nikoli písmena či interpunkční znaménka), tzv. *notae*. Nejblíže k interpunkci měly tzv. *notae sententiarum*: *obelus* = <†>, <—>, *paragraphus* = <Γ>, <γ>, <I'>, <§> či *parafa* = <¶>.

II. Podobně se od antiky rozvíjel systém tzv. *distinctiones*, tj. interpunkčních znamének (obvykle teček), které se kladly do výšky řádku podle typu pauz:

- *distinctio* <'> tečka na horním řádku, jednotka nejvyššího řádu (ekvivalent tečky);
- *media subdistinctio* <> tečka uprostřed řádku, jednotka středního řádu (ekvivalent novodobého středníku);
- *subdistinctio* <. > tečka na dolním řádku, nejnižší jednotka (ekvivalent čárky).

V některých písařských tradicích se vizuální styl *distinctiones* modifikoval na rozličné podoby, např. <. > <: > <: > nebo <, >, <,, >, <,,, >.

III. Ve středověkých liturgických textech se vytvořil systém tzv. *positurae*:

- *punctus versus* <ḡ >, <: > = signalizoval konec žalmového verše nebo sentence;
- *punctus flexus* <ḡ > = označoval menší střední pauzu (ekvivalent čárky);
- *punctus elevatus* <ḡ >, </ > = označoval větší střední pauzu („praděd“ středníku a dvojtečky);
- *punctus interrogativus* <? >, <ḡ >, < > = signalizoval konec otázky („praděd“ otazníku).

IV. Kromě toho se v dějinách evropské interpunkce vytvořily další symboly *Perentehsis* = (závorky) vyvinuly se ve 14. století jako symboly signalizující vsuvku nebo doplněnou textovou položku.

Virgula plana = symbol označující koncovou pauzu <—>.

Virgula suspensiva = symbol označující nekoncovou pauzu </ > (jeden z předchůdců čárky).

Comma <' > = Tvarově se původně nepodobala moderní čárce; až v raných tiscích získala podobu známou z nové doby <, >.

Simplex ductus <ḡ >, <ḡ > = kritický symbol (původně typ písařských symbolů), který byl kladen do verše k oddělení prvků, jež k sobě nenáleží, se později vyvinul v interpunkční znaménko.

Uvozovky (typu *guillment*) <<>, <>> = objevily se až v renesanci u italských a francouzských tiskařů, nejprve jako *diple* umístěný doprostřed litery, později jako symbol citace.

V nejstarších českých textech se tato středověká tradice zrcadlí jen zčásti, a to s jistými obtížemi, zejména se vyznačuje rozdílným rozsahem a nejednotností:²¹

- v některých textech interpunkce zcela schází (srov. citované doklady nejstarší české věty a skladby *Slovo do světa stvoření*);
- v některých textech se užívá jen jedno znaménko (tečka, virgula, punctus flexus, později dvojtečka).

Absence interpunkce je možná, protože některé její funkce zastávají jiné písařské uzance (např. psaní velkých písmen *litterae notabiliores* na začátku kapitol, odstavců či samostatných vět; tato členicí funkce verzálek byla podpořena rubrikováním, tj. odlišováním písmene červenou barvou). Pokud se interpunkční znaménka objevila, byla obvykle kladena podle hypotetické zvukové realizace textu (zpravidla texty obsahovaly jedno interpunkční znaménko). Interpunkce se soustavněji začala užívat v rukopisech 15. století – obvykle ve formě dvou znamének, která stále respektovala výdechového členění věty.

Grafiku, která užívá jen jednoho interpunkčního znaménka, demonstruje následující příklad z *Hanušových zlomků Kroniky tzv. Dalimila* (z pol. 14. stol.):

Tranlitterace

wftaw na muodlitw kcierekui gdiefe · atu boleslaw ffwimi ieho ftrieziefe · kdiz kniez waczlaw wzrze bratra fweho · poczie gmu dhiekowati z kwasu czneho

Transkripce

*Vstav na modlitbu, k cirkvi jdíeše,
a tu Boleslav s svými jeho střězieše.
Když kněz Václav uzřě bratra svého,
počě mu děkovati z kvasu ctného.*

V nejstarších českých biblích se užívá také tečka, v mladších rukopisech doprovázená dvojtečnou nebo virgulí. Společně s tečkou se na signalizaci jednotlivých částí periody používá již výše zmíněného psaní velkých písmen (Pečírková – Kreisingerová – Pytlíková 2010 – in Čornejová – Rychnovská – Zemanová /eds./ 2010: 175). Kombinaci tečky a velkých písmen ilustruje následující transliterovaný úryvek z *Bible olomoucké*:

NA počatcie ftworzil boh nebe y zemu · Ale zemie byla neužiteczna · a prazdna · a tmy biechu nad twarzi propasti · a duch boži naffieffe sie nad wodami · I vecie boh bud fwietlo · y ftworzeno gest fwietlo [...]

21 Vývojem české interpunkce se zabývali D. Šlosar (1964, 1966) a S. Králík (1970).

Postupnou proměnu interpunkčních pravidel ve staročeském období můžeme pozorovat na *Bibli pražské*, což je jedna z prvních českých tištěných biblí v konce 15. stol., v níž se vedle tečky klade dvojtečka:

NA počatku stworzil buoh nebe y zemi: zemie pak bieffe nevytecz/na²² · a neplodna · a tmy biechu po wrchu p<ro>paſti²³: A duch panie vznafjel se nad wodami: Y rzekl buoh · bud ſwietlo · a ſtalo ſe geſt ſwietlo [...]

Velký zlom představuje počátek střední doby, neboť v průběhu 16. století se pod vlivem humanismu a zásluhou masového šíření knihtisku ustaluje interpunkční repertoár v té podobě, v jaké ho známe z moderní doby.

Termíny	Fotokopie	Transliterační značky
Comma, incisum, semicirculus		, ’
Virgula, virgula suspensiva, hypostigmé		/
Semicolon, media nota		;
Colon, geminus, membrum, duo puncta		:
Punctus interrogativus I		?
Punctus interrogativus II		?
Punctus exclamativus		!
Punctus, punctum, periodon, periodus, ambitus, circulus		·
Parenthesis, interpositio, interclusio		()

22 Virgula </> signalizuje dělení slov na konci řádku.

23 P<ro> představuje rozepsanou zkratku.

Interpunkce v období od 16. do 18. stol. byla třístupňová a řídila se primárně rytmičko-eufonickými pravidly. Odpovídala tak zvukovému členění složitého humanistického souvětí – periody:

Znaménko nejvyššího řádu <.> ukončovalo samostatné věty nebo souvětí.

Znaménko prostředního řádu <:> oddělovalo myšlenkově a intonačně ucelené úseky periody.

Znaménka nejnižšího řádu <,> </>, která oddělovala promluvové úseky (kladla se mezi východisko a jádro věty, často byly osamostatňovány větné členy, naopak se neoddělovaly krátké vedlejší věty nebo vokativy či apozice).

Vedle toho se užívaly vykřičník, otazník a zápornky, a to ve velmi podobných funkcích jako v nč.

Interpunkci češtiny 17. a 18. stol. demonstruje následující příklad z barokní mluvnice češtiny:

Konstanc, J. *Lima linguae bohemicae*. Praha 1667.

SAmý Tytul a prwnj slowjčko této Knjžky to nawrhuge/ že tu neminjm včiti řeči Češské ty/ genžto gj prw nakrátce nevměgj; alebrž ponaprawiti těch kteřj syce došti čerstwě češky mluwjce o něgaká Prawidla gegj zawazugj; neb aspoň nětco ostřegj/ než se obecně děge/ mluwiti magj. Gako na Bruše a Pilnjku toliko ta železa braufýme/ která magjce formu nože neb pjly/ negsau gakby náleželo hladká a ostrá; nýbrž tupá a zubatá: odkudž netak řezagj/ gako škrtagj a štrjškowé drtiny dělagj.

V průběhu 17. a 18. století se objevují dva nové momenty v distribuci interpunkčních znamének

1. středník se užívá jako znaménko čtvrtého řádu (na úrovni mezi čárkou a dvojtečkou);
2. částečně se projevuje tendence k syntaktizaci pravopisu.

Rytmičko-eufonický způsob kladení interpunkčních znamének byl nahrazen novočeským logicko-rytmickým až v průběhu 1. poloviny 19. století.